

УДК 821.161.2: 81' 367

ЛЮДМИЛА СТАНІСЛАВСЬКА
(Полтава)

СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ТА МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНІ ВАРІАНТИ ОБОВ'ЯЗКОВИХ ТЕМПОРАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ

Ключові слова: семантичний тип, морфолого-синтаксичний варіант, обов'язкова синтаксема, темпоральна синтаксема, прийменник, просте речення.

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність обов'язкових темпоральних синтаксем як визначального різновиду несубстанціальних компонентів речення. Облігаторна темпоральна синтаксема є важливим конститuentом семантико-синтаксичної структури простого речення. Вона разом із предикатом формує чимало типів речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії темпоральності (темпоральної синтаксеми) досліджували І.Р. Вихованець [1; 2; 3], А.П. Загнітко [4; 5], З.І. Іваненко [6], М.В. Мірченко [7], М.І. Степаненко [8] та ін., проте спеціальної праці, присвяченої суто семантичним типам та морфолого-синтаксичним варіантам обов'язкових темпоральних синтаксем, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис семантичних типів та морфолого-синтаксичних варіантів облігаторних часових поширювачів у простих реченнях сучасної української літературної мови. Дослідження побудоване на багатому фактичному матеріалі, дібраному з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Обов'язкові темпоральні синтаксеми виражають часові відношення всередині простого речення з темпоральною детермінацією, а також між елементарними простими реченнями, указуючи на одночасність або різночасність подій, явищ та на їхні кількісно-часові вияви.

Поява облігаторних часових поширювачів зумовлена, по-перше, інформативністю дієслова-предиката, тобто його семантичною самодостатністю або несамодостатністю, по-друге, морфемною структурою основного носія валентності, тобто наявністю або відсутністю в його складі префікса, який наділений здатністю переводити вербатив із розряду автосемантичної до розряду синсемантичної зони [8, с. 29].

Слід також зазначити, що темпоральні синтаксеми займають у реченні обов'язкову позицію тоді, коли вступають у відношення пасивної валентності з дієсловами-найменуваннями буття взагалі (*бути* («існувати»)), біологічного буття (*народитися*), а також із фазовими дієсловами зі значенням початку, тривалості, завершеності дії (*починатися*, *тривати*, *продовжуватися*, *завершуватися*, *закінчуватися*) [8, с. 31], напр.: «Семен *народився на Спаса*» (Х. Алчевська); «Засідання *розпочинається о 15 годині*» («Українська правда»).

Обов'язкові часові поширювачі реалізують себе в семантичних типах та морфолого-синтаксичних варіантах. Семантичні типи облігаторних темпоральних синтаксем ґрунтуються на протиставленні «одночасність – різночасність явищ» як визначальної для темпоральної сфери опозиції. Другим за важливістю семантичним протиставленням є антиномія «неозначена тривалість – означена тривалість» як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості [1, с. 272].

Облігаторні темпоральні синтаксеми здебільшого виражені прийменниково-відмінковими моделями (морфолого-синтаксичні варіанти). У прийменникових конструкціях прийменник указує на характер семантико-синтаксичних відношень усередині простого речення з темпоральною детермінацією, а також між елементарними простими реченнями, відношень одночасності й різночасності явищ, їхньої неозначеної й означеної тривалості [1, с. 272]. Лексичний репертуар темпоральних прийменників сучасної української літературної мови становлять 38 одиниць [3, с. 217]. Це, зокрема, прийменники *близько*, *в/у*, *від/од*, *впродовж/упродовж*, *вслід за/услід за*, *слідом за*, *до*, *з/із*, *за*, *між/межи*, *поміж/помежи*, *на*, *над*, *перед*, *під*, *по*, *при*, *проти*, *серед/посеред*, *через*, *напередодні*, *наприкінці*, *о/об*, *одночасно з/одночасно із*, *під час*, *пізніше/пізніш*, *після/опісля*, *протягом*, *раніше/раніш*, *у процесі/в процесі*, *у ході/в ході* тощо.

Поповнила прийменникову систему української мови низка прийменникових новотворів та їхніх функціональних еквівалентів із темпоральною семантикою, як-от: *в епоху, задовго до, незадовго до, за період, за час/за часів, з моменту, з початку, з часу/з часів, на зламі, на момент, на період, на час, під кінець, пізніше від, по завершенні, по закінченні/по закінченню, раніше від, у годину/в годину, у добу/в добу, у кінці/в кінці, у момент/в момент, у моменти/в моменти, у період/в період, у період після/в період після, у пору/в пору, у час/в час, у часи/в часи, у період між/в період між, рівночасно з тощо.*

За ознакою одночасності і різночасності облігаторні темпоральні синтаксеми моделей В/У+Nacc, В/У+Nloc, З/ІЗ+Ninst, ЗА+ Ninst, ЗА+Ngen, НА+Nacc, НА+Nloc, ПРИ+Nloc, СЕРЕД/ПОСЕРЕД+Ngen, О/ОБ+Nloc, ВПРОДОВЖ/УПРОДОВЖ+Ngen, НАПРИКІНЦІ+Ngen, ПРОТЯГОМ+Ngen, ПІД ЧАС+Ngen, ОДНОЧАСНО З/ОДНОЧАСНО ІЗ+Ninst, У ХОДІ/В ХОДІ+Ngen, У ПРОЦЕСІ/В ПРОЦЕСІ+Ngen протиставляються синтаксемам таких моделей: БЛИЗЬКО+Ngen, ПЕРЕД+Ninst, НАПЕРЕДОДНІ+Ngen, ПРОТИ+Ngen, НАД+Nacc, РАНІШЕ/РАНИШ+Ngen, ДО+Ngen, ПО+Nacc, ПІСЛЯ/ОПІСЛЯ+Ngen, ПО+Nloc, ЧЕРЕЗ+Nacc, ВСЛІД ЗА/УСЛІД ЗА+Ninst, СЛІДОМ ЗА+Ninst, ПІЗНІШЕ/ПІЗНИШ+Ngen, МІЖ/ПОМІЖ+Ninst тощо.

Щодо засобів вираження одночасності, тобто вказівки на перебіг явища в межах часового орієнтира, то вони представлені широким діапазоном іменникової лексики й мають різні семантичні ознаки [3, с. 218]. Найширшим спектром морфолого-синтаксичних варіантів обов'язкових часових поширювачів реалізується семантика «неозначена одночасність». Найширші сполучувальні можливості має структура В/У+Nacc, що функціонує як темпоральна домінанта одночасності. Прийменник *в/у* поєднується здебільшого з іменниками-назвами днів тижня, частин доби, пів року, загальних часових понять, явищ, дій, процесів (*у четвер, в осінній день, у цю мить, у бурю, у жнива*), напр.: «*І в цю хвилину почалося справжнє дійство*» (В. Веретенников).

Одним з основних засобів вираження обов'язкової часткової одночасності виступає прийменник *під час* (ПІД ЧАС+Ngen), для якого регулярно є сполучуваність із субстантивами процесуальної і непроцесуальної семантики: найменування дій та процесів, подій, суспільних змін, стану природи, періодів сільськогосподарського виробництва, стану людини тощо (*під час битви, під час змагань, під час уроку, під час операції, під час війни, під час жнив*), напр.: «...це ж думалося *під час безсоння*» (Панас Мирний).

Варто наголосити на тому, що окремі синтаксичні структури, які позначають неозначену одночасність, поширюються на вужчі шари іменникової лексики: назви місяців року, століть, певного вікового періоду, суспільних процесів тощо (В/У+Nloc); найменування дій, процесів і зрідка осіб за різними ономасіологічними характеристиками (ПРИ+Nloc); лексеми *стадія, етап* і поодинокі назви дій, процесів (НА+Nloc); найменування епох, історичних періодів, суспільних формацій, тривалих часових відрізків і осіб, життям або діяльністю яких визначається час реалізації дії (ЗА+Ngen); назви періодів споживання їжі і метонімічно вжиті найменування конкретних предметів (ЗА+Ninst); назви релігійних і світських свят (НА+Nacc) [2, с. 141], напр.: «*Все почалося ще в ранньому дитинстві*» (О. Довженко); «*При обговоренні доповіді виникла дискусія*» («Слово і Час»); «*Це було за часів кріпацтва*» (Панас Мир-

ний); «*За трапезою розмову продовжили*» (Ю. Мушкетик); «*Народилася Дарина на Різдво*» (В. Веретенников).

Із функціональними еквівалентами на позначення одночасності мезують синоніми, які до загального значення одночасності вносять такі додаткові семантичні відтінки: точності часу (О/ОБ+Nloc), наступності щодо попереднього часового відрізка (НА+Nacc), розгортання явища в межах часового відрізка (У ХОДІ/В ХОДІ+Ngen, У ПРОЦЕСІ/В ПРОЦЕСІ+Ngen), розгортання і зіставлення явищ (З/Із+Ninst), підкреслення одночасності (ОДНОЧАСНО З/ОДНОЧАСНО Із+Ninst), супроводу (ПІД+Nacc) тощо, напр.: «*Переговори розпочалися о 10 годині*» («День»); «*Закінчили роботу аж на третій день*» (І. Нечуй-Левицький); «*У ході української революції народився новий поет-бунтар*» («Літературна Україна»); «*Одночасно з виборами голови відбулися збори акціонерів...*» (Українська газета); «*Під гуркіт колес народжувалося нове життя*» (О. Довженко).

Прийменники *серед/посеред*, *наприкінці*, уточнюючи внутрішні межі часового орієнтира, репрезентують такі семантичні модифікати одночасності: рівновіддаленість від початкової і кінцевої межі часового орієнтира (СЕРЕД/ПОСЕРЕД+Ngen), відношення до його кінцевих внутрішніх меж (НАПРИКІНЦІ+Ngen) [3, с. 219], напр.: «*Серед темної ночі будиться Україна*» (Ю. Тарнавський); «*Все скінчилося тільки наприкінці літа*» (Г. Тютюнник).

Облігаторні темпоральні синтаксеми, що позначають одночасність, найвиразніше реалізують семантичне протиставлення «неозначена тривалість – означена тривалість» [2, с. 142]. Прийменниково-відмінковим структурам із семантикою неозначеної тривалості протиставляють конструкції, в основі яких лежать моделі ПРОТЯГОМ+Ngen, ВПРОВОДЖ/УПРОВОДЖ+Ngen, ЗА+Nacc і НА+Nacc, що реалізують означену одночасність, тобто вказують на відрізок часу, повністю охоплений синхронним із ним явищем. Основним засобом експлікації означеної тривалості часу виступає прийменник *протягом* (ПРОТЯГОМ+Ngen), напр.: «*Протягом зими снігу майже не було*» (О. Гончар).

Прийменниково-відмінковим структурам зі значенням різночасності притаманна інша семантико-синтаксична організація. У складі прийменниково-відмінкових конструкцій облігаторних часових поширювачів зі значенням різночасності вичленовують дві підгрупи:

- ті, що передають значення часової попередності;
- ті, що реалізують семантику часової наступності.

Проміжну ланку між цими двома виразно окресленими значеннєвими підгрупами утворюють конструкції БЛИЗЬКО+Ngen, КОЛО+Ngen, для яких характерна індиферентність стосовно часової наступності й попередності, напр.: *близько (коло) ранку*.

Значення часової попередності закріплене за обов'язковими темпоральними синтаксемами таких моделей: ДО+Ngen, ПЕРЕД+Ninst, НАПЕРЕДОДНІ+Ngen, ПРОТИ+Ngen, НАД+Nacc, ПІД+Nacc, РАНИШЕ/РАНИШ+Ngen, ПО+Nacc. Слід зазначити, що прийменники диференціюють відтінки значення попередності у сфері неозначеної тривалості часу [3, с. 221]. Домінантними засобами репрезентації часової попередності неозначеного різновиду є прийменники *до* (ДО+Ngen) і *перед* (ПЕРЕД+Ninst), напр.:

«*Це було до війни*» (О. Гончар); «*Перед Новоріччям відбулися вибори...*» («Урядовий кур'єр»).

Окрему групу утворюють прийменники, що реалізують відтінки ближчого часового передування, позначаючи дію, яка відбувається за день до проміжку часу, вираженого темпоральним орієнтиром (НАПЕРЕДОДНІ+Ngen), безпосередній передчас (НАД+Nacc, ПІД+Nacc), найближчий передчас із відтінком співвіднесеності дії з тим проміжком часу, що має наступити (ПРОТИ+Ngen), напр.: «*Ця зустріч відбулася **напередодні від'їзду Марії***» (А. Тесленко); «*Над **вечір** розпочався дощ*» (Є. Гуцало); «*Під **вечір** те діялось*» (Г. Хоткевич); «*Проти **ночі** вона з'явилася*» (М. Коцюбинський).

У сучасній українській літературній мові прийменник *раніше/раніш* (РАНИШЕ/РАНИШ+Ngen) реалізує семантику загальної (недиференційованої) часової попередності, напр.: «*Ми були... **раніше всіх***» (І. Роздобудько).

Означену тривалість часу, тобто повне охоплення явищем часової попередності, виражають конструкції ДО+Ngen і ПО+Nacc, які вказують на часову межу, що виступає кінцевим строком дії, напр.: «*Аж **до вечора** Мар'яна... проплакала*» (Т. Шевченко); «*Це триває і **по сей день***» (Г. Хоткевич).

Семантику неозначеної часової наступності передають облігаторні темпоральні синтаксеми таких моделей: ПІСЛЯ/ОПІСЛЯ+Ngen, ПО+Nloc, ЗА+Ninst, ВСЛІД ЗА/УСЛІД ЗА+Ninst, СЛІДОМ ЗА+Ninst, ПІЗНІШЕ/ПІЗНІШ+Ngen і ЧЕРЕЗ+Nacc. Прийменники *після/опісля* (ПІСЛЯ/ОПІСЛЯ+Ngen), *по* (ПО+Nloc), *пізніше/пізніш* (ПІЗНІШЕ/ПІЗНІШ+Ngen) виражають загальний план наступності дії щодо часового орієнтира, прийменники *за* (ЗА+Ninst), *вслід за/услід за* (ВСЛІД ЗА/УСЛІД ЗА+Ninst), *слідом за* (СЛІДОМ ЗА+Ninst) – градацію стосовно проміжку часу в напрямку посилення безпосередньої часової наступності, прийменник *через* (ЧЕРЕЗ+Nacc) указує на точний відрізок часу, що відмежовує наступне в часовому перебігу явище, напр.: «*Після **цієї зими** була холера*» (М. Кропивницький); «*Було **се по** легенькім дощі...*» (О. Кобилянська); «*Услід **за** цими словами сміх припинився*» (М. Коцюбинський); «*Через **тиждень** не стало батька...*» (Г. Тютюнник). Конструкція ПІСЛЯ/ОПІСЛЯ+Ngen є основним засобом вираження загальної (недиференційованої) часової наступності, а синтаксична структура ЧЕРЕЗ+Nacc – кількісно-часової наступності [2, с. 143].

У групі моделей часової наступності менш виразно виявляє себе семантична темпоральна опозиція «неозначена тривалість – означена тривалість». Прийменники *від/од* (ВІД/ОД+Ngen), *з/із* (З/ІЗ+Ngen) указують на тривання наступного явища поза межами часового орієнтира (значення означеної тривалості часу), але водночас позначають час, на який припадає початок дії, і підкреслюють домінувальне в них значення початкової часової межі, напр.: «*Від **п'ятої години**... була на ногах*» (О. Кобилянська); «*З **того дня** почалися цікаві вечори*» (М. Стельмах).

Отже, реалізуючи себе в семантичних типах та морфолого-синтаксичних варіантах, облігаторні темпоральні синтаксеми вносять у загальний значеннєвий план речення ту інформацію, без якої воно не здатне функціонувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису. / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – Ч. 1. – 228 с.
5. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису. / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – Ч. 2. – 254 с.
6. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. : Вища школа, Головне вид-во, 1981. – 143 с.
7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
8. Степаненко М. І. Про обов'язкові й необов'язкові поширювачі в простому реченні / М. І. Степаненко // Рідний край : науковий, публіцистичний, художньо-літературний альманах. – Полтава, 2000. – № 2 (3). – С. 27–32.

ЛЮДМИЛА СТАНИСЛАВСКАЯ

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ И МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ОБЯЗАТЕЛЬНЫХ ТЕМПОРАЛЬНЫХ СИНТАКСЕМ

В статье рассмотрена проблема функционирования обязательных темпоральных синтаксем в современном украинском языке. Проанализированы их семантические типы и морфолого-синтаксические варианты. Исследованы предположно-падежные конструкции как продуктивные формы обязательных темпоральных синтаксем. Определены семантико-синтаксические особенности анализируемых синтаксем в функции часовой одновременности, предварительности и последовательности.

Ключевые слова: семантический тип, морфолого-синтаксический вариант, обязательная синтаксема, темпоральная синтаксема, предлог, простое предложение.

LYUDMYLA STANISLAVSKA

THE SEMANTIC TYPES AND MORPHOLOGICAL AND SYNTACTICAL VARIANTS OF THE OBLIGATORY TEMPORAL SYNTAXEMES

The article deals with the problem of the functioning of the obligatory temporal syntaxemes in the modern Ukrainian language. Their semantic types and morphological and syntactical variants have been thoroughly analysed. The preposition-case constructions as the productive forms of the obligatory temporal syntaxemes have been investigated by the author. The semantic and syntactical peculiarities of the analysed syntaxemes of the temporal simultaneity function, preliminaryness and follow-up have been defined.

Key words: semantic type, morphological and syntactical variant, obligatory syntaxeme, temporal syntaxeme, preposition, simple sentence.

Одержано 10.02.2011 р., рекомендовано до друку 25.05.2011 р.